

TÜRK DESTANLARINDAKİ KADIN TIPLERİN TESPİTİ VE TAHLİLİ: KIRGIZ DESTANLARI ÖRNEĞİ*

The Determination and Analysis of Female Types In Turkish Epics: The Case of Kyrgyz Epics

Doç. Dr. Selami FEDAKÂR**
Dr. Hüseyin AKSOY***

ÖZ

Bu çalışmanın konusu Kırgız destanlarındaki kadın tipleridir. Destanlardaki kadın tiplerin belirlenmesi amacıyla Kırgız destanlarında yer alan kadın karakterlerin, destanlarda sergiledikleri eylemler dikkate alınarak tipolojik özellikleri belirlenmiş ve bu destanlardaki kadın tipler sınıflandırılmıştır. Yapılan sınıflandırmanın ardından kadın karakterlerin tipolojisi bütüncül bir bakış açısıyla incelenmiştir. Kırgız destanlarının Türkiye Türkçesine aktarılmış metinleri bu çalışmanın kapsamını oluşturmuştur. Bu destanlardan gerek lisansüstü tez çalışması düzeyinde gerekse kitap bütünlüğünde Türkiye Türkçesine aktarılanlar kullanılmıştır. Bu sebeple çalışma, başkahramanı kadın ve başkahramanı erkek olan toplam “20 Kırgız destanı” ve bu destanların şahıs kadrosunda yer alan toplam “126 kadın karakter” ile sınırlandırılmış ve tespit edilen kadın karakterlerin eylemleri üzerine kurgulanmıştır. Kırgız destanlarının örneklem olarak seçilmesinin öncelikli nedeni Türk boylarının destancılık gelenekleri içinde Kırgız destancılık geleneğinin ve Kırgız destanlarının, nicelik ve nitelik bakımından dikkat çekici bir yere sahip olmasıdır. Günümüzde, her ne kadar gelenek eski canlılığını korumuyor olsa da, hâlâ belirli anlatım tarzlarına sahip usta Manasçı ve Akınlar, destan anlatma geleneğini devam ettirmektedir. Dolayısıyla Kırgız halkının, destanları soy bilinci oluşturmada ve kültürel birikimlerini nesiller arası aktarmada işlevsel bir şekilde kullandığı söylenebilir. Kültürel hayattaki sürekliliği sağlamada son derece etkili bir halk edebiyatı türü olan destanlar özellikleri bakımından araştırmalara konu edilmiştir. Bu araştırmalarda genellikle erkek kahramanın ya da diğer erkek karakterlerin odak noktası olarak belirlendiği görülmektedir. Ancak kahramanın çoğunlukla erkek olduğu destan türünde kadın karakterlerin de önemli işlevleri vardır. Bu işlevleri belirlemek ve kadın başkahramanlı destanları yapısal olarak ele almak, bir taraftan destan türü özelinde kadın karakterlerin önemine işaret ederken diğer taraftan toplumsal yapıyla destan arasındaki sıkı ilişkiyi göstermesi bakımından önemlidir. İncelememiz bu ilişkiyi ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Yapısalcılık, tipoloji, Kırgız destanları, kadın tipler.

ABSTRACT

The subject matter of this study is female types in Kyrgyz epics. With the aim of determining the above mentioned types, the typological features of female characters in Kyrgyz epics were determined as paying attention to their acts in the epics and the determined types were classified. After classification, the typology of female characters was analyzed in the holistic point of view. Kyrgyz epics were chosen as the sample in this study because of the fact that Kyrgyz epic tradition and Kyrgyz epics have a remarkable place within Turkic world epic tradition in terms of both quantity and quality. In Kyrgyzstan, master narrators who are affiliated with specific schools have been carrying on the epic narration tradition today in an active way. Accordingly, one can state that Kyrgyz people use the epics for creating the family consciousness, transferring cultural heritage between generations functionally. This type of folk literature which is so much effective in terms of supplying continuity in the cultural life was discussed in the researches with its different features. In these researches, it was explored that the male protagonist or other male characters were focal point. However, in the type of epic whose protagonist is mostly male, the female characters have also important functions. Stating these functions and discussing the epics which have female protagonist structurally are important since they give importance to the female characters in the type of epics specifically and they illustrate close relation

* Bu çalışma *Kırgız Destanlarında Kadın Tipler* adlı doktora tezinden türetilmiştir.

Geliş tarihi: 9 Ağustos 2019-Kabul tarihi: 3 Aralık 2019

Fedâkar, Selami; Aksoy, Hüseyin. “Türk Destanlarındaki Kadın Tiplerinin Tespiti ve Tahlihi:

Kırgız Destanları Örneği” *Millî Folklor* 124 (Kış 2019): 105-120

** Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Halkbilim Anabilim Dalı,

İzmir/Türkiye, selamif@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8608-4046

*** Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Halk Edebiyatı

Anabilim Dalı, Karaman/Türkiye, akshuseyin@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1002-1302

between the social structure and the epic. The scope of this study comprises Kyrgyz epics conveyed into Turkish. Among these epics, the translated version of Kyrgyz epics as either in the format of postgraduate dissertations or in the format of books was benefitted from. Hence, this study was limited to 20 Kyrgyz epics some of whose protagonists are female and some are male plus 126 female characters detected in the character list of these epics. The study was established on the act of female characters identified in Kyrgyz epics.

Key Words

Structuralism, typology, Kyrgyz epics, female character types.

1. Tip ve Tipoloji

Kahramanlık anlatmaları olarak tanımlanan destanları kadın karakterler penceresinden inceleyen bu çalışmada, kadın karakterlerin destanda sergiledikleri eylemler ile kadın karakterlerin hangi kadın tipi içinde yer alabilecekleri ortaya konulmuştur. Kırgız destanları özelinde kadın karakterlerin destanlardaki tipik eylemlerini belirleme ve bu eylemlerden hareketle destanlarda karşılaşılan olumlu ve olumsuz kadın tipleri ortaya koymayı amaçlayan çalışmamızda öncelikle tip ve karakter kavramlarına açıklık getirmek yerinde olacaktır.

Arkeoloji, antropoloji, dil bilimi, görsel sanatlar, mimari, psikoloji ve sosyoloji gibi disiplinlerde, “aynı katman içinde birbiriyle ilişkili olduğu tespit edilen buluntuların şekli özelliklerine göre sınıflandırılması” anlamında kullanılan tipoloji, edebî eserlerin incelenmesinde, metni oluşturan unsurların birbiriyle ilişkisinin, yapısal özelliklerine göre sınıflandırılması şeklinde bir kullanıma sahiptir. Destanı meydana getiren önemli unsurlardan biri olan karakterlerin birbiriyle ilişkili eylemlerini sınıflandırarak bir tip adı altında değerlendiren bu çalışma da söz konusu tanıma uygun bir tipoloji çalışmasıdır. Kırgız destanlarındaki kadın karakterler tipolojik açıdan incelenirken, kullanılan terim ve kavramların tanımlanması, çalışmada yapılan tespit ve analizlerin daha anlaşılır olmasını sağlayacaktır.

Genel tanımıyla tip; destan, masal, efsane, fıkra gibi anlatı türlerinde, anlatının oluştuğu toplumun değer yargılarıyla bağlantılı olarak, belirli türde hareketler

ve davranış kalıplarıyla var olan, bu yönüyle ortaya çıktığı devrin iyi-kötü, doğru-yanlış, olumlu-olumsuz, vb. gibi değer yargıları hakkında önemli bilgiler edinelebilecek, çoğu zaman birden fazla anlatmada ya kendi adıyla yahut temsil ettiği değer sistemine has farklı adlarla yer alan tek boyutlu, değişmez ve durağan karakter türünü ifade eder (Kaplan 2012: 5-8). Özellikle destancılar, geleneğin de bir özelliği olarak anlatmalarında tiplerden yararlanır; çünkü destanın bizahtı kendisi, gelenek tarafından belirlenmiş bir kalıp içinde oluşturulur. Böylesi bir kalıba sahip olan destanlardaki karakterler de -doğal olarak- değişken bir hüviyette ziyade kalıplaşmış yapılar setinde, yani tipler olarak anlatmalarda yer alırlar.

Destanlarda yalnızca tiplerin kullanıldığı şeklindeki görüşümüz farklı araştırmacılar tarafından da ifade edilmiştir. Pınar Fedakâr (1), Nezîr Temur, Ülkü Kara Düzgün ve Mustafa Duman, yaptıkları tipoloji çalışmalarında bu konu üzerinde özellikle durmuşlardır. Kara Düzgün, anlatmaya dayalı sözlü edebiyat ürünlerinin tamamında “tip” unsurunun kullanılmasının kaçınılmaz olduğunu ifade etmiştir. Çünkü anlatmaya dayalı sözlü edebiyat ürünleri toplumun ortak değerlerinin bir arada sunulduğu eserlerdir. Sözü edilen değerler, sözlü edebiyat ürünlerinde kahraman konumundaki karakterler üzerinden yansıtılır. Ortak değerlerin bütün hâlinde bir unsur üzerinde toplanması “tip”in ortaya çıkmasını sağlar. Masal, destan, halk hikâyesi ve diğer anlatmaya dayalı sözlü edebiyat ürünlerinde yer alan kahramanların ya da

karakterlerin hepsi birer “tip” temsilcileridir. Buna ek olarak Kara Düzgün, tipin doğduğu ve yaşadığı toplumun müşterek yönlerini temsil ettiği ölçüde yayılma, tanınma ve kabul edilme imkânına kavuştuğunu; tipin şahsiyetinin, cemiyetin ve bu cemiyette yaşayan insanların ortak eğilimlerine göre şekillendiğini; toplumdaki gelişim ve değişime paralel olarak tipe yeni unsurlar eklense de bu durumun hiçbir zaman tipin belirgin vasıflarını değiştirmeyeceğini belirtmiştir (2014: 76-77).

Karakter terimi ise, genellikle Türkiye’deki araştırmacılar tarafından tip teriminin karşısında konumlandırılmıştır. Mustafa Duman böylesi bir karşıtlığın terminolojide karmaşaya yol açtığını vurgulamıştır; çünkü karakter terimi ilk olarak tipin karşısında konumlanan; yani değişken bir özelliğe sahip, farklı anlatmalarda tekrar etmeyen ve tip gibi basmakalıp olmayan bir anlatı unsurunu tanımlamada kullanılır. Ancak, aynı zamanda bu terim, “şu eserdeki karakterler” tümcesinde olduğu gibi, bir edebî eserin şahıs kadrosunda yer alan tüm kişiler için de kullanılmaktadır. Oysa tipoloji çalışmalarının ilk kez yapıldığı Batı kaynaklarında bizim tip ve karakter terimleriyle verdiğimiz zıtlık; düz karakter ve değişken karakter zıtlığıyla verilmektedir (2019: 43). Bu şekilde bir kavram karmaşasına mahal vermemek için çalışmamızda karakter terimi, bir edebî eserin şahıs kadrosunun tümü anlamında kullanılmıştır. Karakter teriminin aslında böylesi bir anlama geldiği ve pek çok Türk araştırmacının da karakter terimini -farkında olarak ya da olmayarak- bu anlamda kullanmasına “karakter tipolojisi” terimi örnek gösterilebilir. Pek çok araştırmada yer alan karakter tipolojisi terimi, kendi bünyesinde hem karakter hem de tip kelimelerine yer veren bir isim tamlamasıdır ve bu terimle bir eserde yer alan

karakterlerin özelliklerinin incelenmesi kastedilir. Bu şekilde değerlendirildiğinde, tip olarak adlandırılan unsurların da anlatmaların karakterleri arasında yer aldığı görülmektedir.

2. Karakter Tipolojisinde Yöntem

Kadın karakterler hakkındaki çalışmalarda ortaya konulan tasniflere dâhil edilen kadın tiplerin hangi unsurlar kullanılarak belirlendiği ve tasnife eklendiği hakkında doyurucu bilgi verilmemiştir. Kırgız destanları merkezli bu çalışmada, mevcut tasniflerdeki eksikler göz önünde bulundurularak, yeni ve işlevsel bir tasnif ortaya koymak gerekli olmuştur (2).

Destanlardaki tipleri belirlemek ve tasnif etmek amacıyla Kırgız destanlarındaki (3) kadın karakterlerin eylemleri ve oluşturdukları tipler yapısalcı bir bakış açısıyla belirlenmiştir. Bilindiği gibi yapısalcı yöntem, bir metni parçalama ve bu parçaları ayrı ayrı değerlendirerek bütünü oluşturmadaki işlevlerini belirlemeyi gerektirmektedir. Böylesi bir bakış açısıyla, Kırgız destanlarındaki kadın karakterlerin eylemlerinin tamamını gösteren ve makalenin devamında yer verdiğimiz “Eylem Listesi” oluşturulurken aşağıda açıklanan yöntem izlenmiştir.

Çalışma kapsamındaki destanlar herhangi bir sıra gözetmeksizin incelenmiştir. Destanlarda yer alan her kadın karakter için ayrı bir dosya oluşturulmuş ve bu dosyaya ilgili karakterin destanda yer aldığı tüm epizotlar eklenmiştir. Her bir karakter için ayrı ayrı fişleme yapılmış ve bu karakterlerin tamamı için aynı dosyalama sistemi uygulanmıştır. Aynı zamanda, kadın karakterlerin yer aldıkları epizottaki etkileri belirlenmiştir. Okuma ve fişleme işlemi tamamlandıktan sonra, her bir kadın karakterin sergilediği eylemler ayrı ayrı sıralanmıştır. Bu sıralama işlemi sayesinde Kırgız destanlarındaki kadın karakterlerin sergilediği eylemlerin tamamını gösteren 360 maddelik bir

eylem listesi oluşturulmuştur. Bu listede yer alan eylemlerden aynı başlık altında toplanabilecek olanlar kümelenmiş ve birbirine benzer eylemlerin tamamını kapsayacak bir eylem küme tanımlaması yapılmıştır. Böylece 74 maddeden oluşan bir eylem küme listesine ulaşılmıştır.

Bahsi geçen küme listesi oluşturulurken, kadın karakterlerin eylemleri destan mantığı içerisinde merkez karakter konumundaki kahramana göre belirlenmiştir; çünkü bir karakterin destanın içindeki eylemlerinin durumunu belirleyen en önemli kıstas, onun kahramana karşı olan konumudur. Ancak, destandaki bazı karakterler doğrudan kahramanla karşılaşmamaktadır. Yani, destanda yer alan bir kadın karakterin kahramanın serüvenine doğrudan bir etkisi olmayabilir. Böylesi bir durumda, bu karakterin, kahramanın doğrudan ilişkili olduğu karaktere karşı konumu esas alınmıştır. Tüm bu işlemlerin ardından oluşturulan 74 maddelik liste alfabetik olarak şu şekilde sıralanmıştır:

KIRGIZ DESTANLARINDAKİ KADIN KARAKTERLERİN EY- LEM KÜME LİSTESİ
E1. Ad alma
E2. Af dileme
E3. Ailede söz sahibi olmama
E4. Ailesine fayda sağlama
E5. Arabuluculuk (Çöpçatanlık)
E6. Bahadıra yardım etme
E7. Bahadırı yolculuğa gönderme
E8. Beddua etme
E9. Beddua sonucu ölme
E10. Bey kızına yardım etme
E11. Bir bahadırla evlenme (Âşık olma)
E12. Bireysel çıkarlar için birine zarar verme
E13. Biri tarafından kandırılma
E14. Birilerini aldatmak, iftira atmak, arabozuculuk
E15. Birilerini öldürme
E16. Birinin malını alma

E17. Bulunduğu bölgeyi koruma
E18. Büyü yapma ve/veya yaptıрма
E19. Din değiştirme
E20. Doğurma ve annelik yapma
E21. Dua etme
E22. Düşman ile evlenme
E23. Düşmana karşı koyamama
E24. Düşmanla işbirliği yapma
E25. Düşmanla mücadele etme
E26. Ebelik yapma
E27. Eşinden ayrılma
E28. Eşinden başkasına âşık olma
E29. Esir düşme ve/veya esaretten kurtulma
E30. Fal bakma
E31. Fikrine başvurulmadan evlendirilme
E32. Hakir görülme
E33. İntihar etme
E34. İsim değiştirme
E35. Kahraman ile birlikte yolculuğa çıkma
E36. Kahramana âşık olma
E37. Kahramana yardım etme
E38. Kahramana yardım edememe
E39. Kahramandan gizlenen sırrı ona söyleme
E40. Kahramanı karşılama, sınama ve ona yenilme
E41. Kahramanı kıskanma
E42. Kahramanı uğurlama, bekleme ve ona kavuşma
E43. Kahramanı yolculuğa gönderme
E44. Kahramanın ölümünden sonra başkası ile evlenme
E45. Kahramanla evlenme
E46. Kahramanla mücadele ve düşmanlık
E47. Kayıplara karışma
E48. Kendisine fayda sağlama
E49. Kişilerin bedenlerine zarar verme (öldürmeden)
E50. Kılık değiştirme
E51. Kocasını öldürme
E52. Kuma ile uyumlu olma

E53. Kuma ile uyumsuz olma
E54. Mezar başında ölme
E55. Misafir ağırlama
E56. Müstakbel eşini sınama, yenme ve onunla evlenme (Âşık olma)
E57. Öç alma
E58. Oğlunu kötülük yapmaya zorlama
E59. Oğlunun evliliğini bozma
E60. Olağanüstü doğum ve sıradışı çocukluk
E61. Ölümden korkup kaçma
E62. Ölümle cezalandırılma
E63. Rüyada gelecekte haber alma
E64. Savaş aleti hazırlama
E65. Sürgün edilme
E66. Sütannelik yapma
E67. Yalan söyleme
E68. Yas tutma
E69. Yırtıcı hayvan etine aşerme
E70. Yöneticilik yapma
E71. Yurdundan kaçma
E72. Yurdundan kovulma
E73. Zor bir durumdan kurtulma
E74. Zor durumdakilere yardım etme

Bu noktada belirtmek gerekir ki, yukarıda sıralı hâlde verilen eylemler, Kırgız destanlarında belirlenen 126 karakterin eylemlerinden oluşmakla birlikte, belirli karakterlerin aynı eylemleri icra etmeleri, bir sonraki başlıkta ayrıntılı olarak yer verilecek olan tip kategorilerinin oluşturulmasını sağlamıştır. Örneğin; Manas Destanı'ndaki kadın karakterlerden "Kanıkey" bu eylem tablosunda yer alan 31 farklı eylemi gerçekleştirmektedir, Boston Destanı'ndaki kadın karakter "Cezbilek" de Kanıkey'in sergilediği eylemlerin hemen hemen aynılarını sergilemektedir. Farklı iki destanda aynı eylemleri gerçekleştirdikleri için bu iki karakter "ideal eş tipi" kategorisinde yer almaktadır. Bu aşamada, Kırgız destanlarındaki tiplerin sınıflandırmalarına yer vermek, bu eylem listesinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

3. Kırgız Destanlarındaki Kadın Tipler

Çalışmanın başında tanımlanan tip teriminden hareketle, aynı "tipik" eylemlere sahip karakterleri kapsayan bir tip adlandırması yapılmıştır. Tip adlandırmalarını yaparken, tip kategorilerinde yer alan karakterlerin kahramana karşı konumunu en iyi ifade eden sıfat ve isimler kullanılmıştır. Örneğin; farklı destanlarda yer alan, kahramanı öldürme girişiminde bulunan ve bunu kendi hâkimiyet alanını kurma güdüsüyle yapan kadın karakterler "düşman tipi" olarak adlandırılmıştır.

Ayrıca, Kırgız destanlarındaki kadın tipleri tasnif ederken anlatmanın başkahramanının cinsiyeti göz önünde bulundurulmuştur. Çünkü kadın merkezli bir tip tasnifi yaparken başkahramanının cinsiyeti oldukça belirleyicidir. Bunun yanı sıra, kahramana karşı konumları olumlu ve olumsuz olan karakterler ayrı ayrı sınıflandırılmıştır. Tüm bu kıstaslardan hareketle Kırgız destanlarındaki olumlu ve olumsuz kadın tipleri şu şekilde adlandırılarak açıklamak mümkündür:

3.1. Alp Tipi

Ülkemizdeki karakter tipolojisi çalışmalarında en fazla üzerinde durulan tip alp tipidir. Günümüze kadar yapılan çalışmalarda daha çok erkek kahramanlar için kullanılan alp tipi adlandırmasıyla ilgili olarak yeteri kadar bilgi mevcuttur (4). Alp tipi adlandırması, aşağıdaki eylemleri sergilediği için bizim tarafımızdan da kullanılmıştır. Ayrıca, alp tipinin tanımı ve kullanım alanı bir destanın kahramanını karşılamaktadır. Alp tipi olarak belirlenen kadın tipler de Kırgız destanlarının kahramanı konumundadır. Bu durumun tek istisnası, Manas'ın kız kardeşi "Kardıgaç"tır.

Türk kültüründe kadın, özellikle tipoloji çalışmalarında daha çok anne, eş, sevgili ve kardeş gibi sosyal konumlarıyla ele alınmış, alp tipi kadın ve bu kadının

tipolojisi hakkında ayrıntılı bir inceleme yapılmamıştır. Fakat konar-göçer bir hayata sahip olan ve ekonomisi avcılık ve hayvancılığa dayanan kadim Türk toplumunun, kahramanlık ve yiğitlik gibi değerler etrafında öne çıkardığı ideal tipler vardır. Türk toplumunun bu sosyo-kültürel yapısı içindeki ideal tipi “Alp Tipi”dir. Kahraman, güçlü, korkusuz, yiğit, cesur vb. anlamlara gelen alp kelimesi bu vasıflara sahip kişileri nitelendirmek için hem bir sıfat hem de bir isim olarak kullanılmıştır. Daha çok erkek karakterleri ifade etmede kullanılan bu kavramın, benzer güç seviyesine sahip kadınları da nitelendirmede kullanılmasının uygun olacağını düşünüyoruz. Nitekim destanlarda yeri geldiğinde ata binen, ok atan, halkını koruyan, eşini seçen ve gerektiğinde düşmanla kahramanca savaşan kadınların alp kavramıyla nitelendirilmesi yanlış bir değerlendirme olmayacaktır. Türk boylarının destanlarında, bu vasıflara sahip pek çok kadın kahramanı görmek mümkündür.

Kırgız destanlarındaki “alp tipi” kadın karakterler şunlardır; *Kız Saykal* (Kız Saykal Destanı), *Canıl Mirza* (Canıl Mirza Destanı), *Kız Darıyka* (Kız Darıyka Destanı), *Kardıgaç* (Manas Destanı).

3.2. Âşık Tipi

Kahramanın bahadırlarıyla evlenen kadın karakterler, âşık tipi karakterler olarak adlandırılmıştır. Bu karakterler, aşkla ilgili eylemleri sergilemektedirler. Âşık tipini, ideal eş tipinden ayıran temel özellik ideal eş tipinin kahramanla evli olması durumudur. Diğer taraftan, her iki tip de benzer özellikteki eylemleri sergilemektedirler.

Destanlardaki âşık tipi kadınlara daha çok halk hikâyelerine özgü epizotlarda rastlanmaktadır. Bu sebeple âşık tipi kadınların yer aldığı sahnelerde hâkim unsurun aşk olduğu görülür. Bu tipteki

kadınların destanlarda önce, düşmanın kızı olarak yer aldıkları; kahramanın veya onun bir bahadırının düşmanla savaşıp galip gelmesinden sonra din değiştirerek bir bahadıyla evlendikleri ve böylelikle olumlu birer tipe dönüşmeleri söz konusudur. Yukarıda sıralanan eylemler listesi incelendiğinde bir kadın karakteri âşık tipine dönüştüren eylemlerin; “E11. Bir bahadıyla evlenme (Âşık olma)” ve “E19. Din değiştirme” olduğu tespit edilmiştir.

Kırgız destanlarında “âşık tipi” kadın karakterler şunlardır; *Kırmuz Han’ın Karısı*, *Nurguzaar*, *Oysalkın*, *Aruuke*, *Kanışay*, *Altınay* (Manas Destanı) ve *Bayan* (Kozuke-Bayan Destanı).

3.3. İdeal Eş Tipi

Destanı yaratan sosyal şartlar, birtakım olumlu ve olumsuz tipler üzerinden belirgin bir biçimde resmedilmektedir. Olumlu tipler arasında yer alan ve destandaki yer alış biçimi ve eylemleriyle olumlanan ideal eş tipi, kahramanın macerasında ona destek olan en önemli tiplerin başında gelmektedir.

Kırgız destanlarındaki ideal eş tipi kadınların destanlarda sergiledikleri ayırt edici eylemleri; “E20. Doğurma ve annelik yapma”, “E25. Düşmanla mücadele etme”, “E36. Kahramana âşık olma”, “E40. Kahramanı karşılama, sınama ve ona yenilme”, “E42. Kahramanı uğurlama, bekleme ve ona kavuşma”, “E45. Kahramanla evlenme”, “E52. Kuma ile uyumlu olma”, “E63. Rüyada gelecekte haber alma” ve “E70. Yöneticilik yapma” şeklinde sıralanabilir. Bu eylemler, bir karakterin ideal eş tipi olarak adlandırılması için zorunlu veya kaçınılmaz eylemlerdir. Bu eylemlerden “E20. Doğurma ve annelik yapma” ise ideal eş tipinden beklenen bir eylem olmakla birlikte; ideal eş tipinden ideal anne tipine dönüşümü sağlayan geçiş eylemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir başka ifadeyle, ideal eş

tipi kadın, kahramanla evliliğinden hamile kalıp doğum yapana kadar kahramanla daima iletişim halinde kalmaktadır.

Kırgız destanlarında yer alan “ideal eş tipi” kadınlar şu şekilde sıralanabilir; *Akerkeç*, *Kanıkey/Sarıabiya* (Manas Destanı), *Kızdarbek*, *Er Eşim'in Birinci Karısı*, *Er Eşim'in İkinci Karısı* (Er Eşim Destanı), *Kuralay* (Munluk Zarlık Destanı), *Cezbilek*, *Altınay*, *Kümüşay*, *Kunduzay* (Boston Destanı), *Bilerik* (Mendirman Destanı), *Orolkan*, *Paktıkan* (Er Soltonoy Destanı), *Kanışay* (Kurmanbek Destanı), *Möl* (Seyitbek Destanı), *Asılşaa*, *Celkayıp* (Canış-Bayış Destanı), *Zulayka* (Kocacaş Destanı), *Aruuke* (Eşimkul Menen Zuura Destanı), *Aysalkın*, *Kenceke*, *Külayım* (Er Töştük Destanı), *Aksaamay*, *Nurperi* (Coodarbeşim Destanı), *Ay Çörök* (Semetey Destanı).

3.4. İdeal Anne Tipi

Genellikle kahramanın annesi konumunda olan ve geleneğin belirlediği annelik olgusuna dair tüm olumlu değerleri temsil eden karakterler “ideal anne tipi” olarak adlandırılmıştır. Anlatmanın kahramanı, destan mantığı içerisinde asıl olumlu kişidir. Bu olumlu kişiyi doğuran kadın karakterler de sıradan insanlar değildir. Özellikle kahramanı erkek olan destanlarda kahramanın annesinin soylu bir kadın olması beklenir. Bey hanımı olması sebebiyle kendisine Baybiçe unvanı da verilen bu kadınlar, destanın hemen başında bir eksiklik olarak yaşadıkları çocuksuzluklarını bir takım kalıplaşmış eylemler sonucunda giderir ve kahramana hamile kalırlar. Bu yönüyle ideal anne tipi kadınların destandaki en temel eylemi, kahramanı doğurmak ve onu korumaktır.

Kırgız destanlarındaki ideal anne tipi kadınların gerçekleştirdikleri ayırt edici eylemleri; “E4. Ailesine fayda sağlama”, “E20. Doğurma ve annelik yapma”, “E25. Düşmanla mücadele etme”, “E37.

Kahramana yardım etme”, “E63. Rüyada gelecekte haber alma” ve “E69. Yırtıcı hayvan etine aşırma” eylemleridir. Burada yer verilen eylemler, bir karakterin ideal anne tipi olarak adlandırılması için gerçekleştirmek zorunda oldukları eylemlerdir. Bu eylemlerden “E20. Doğurma ve annelik yapma” ise daha önce belirtildiği gibi, ideal eş tipin de zorunlu eylemlerinden biridir. Fakat ideal eş tipi için, ideal anne tipine dönüşümü sağlayan geçiş eylemi olarak karşımıza çıkmaktadır. İdeal eş tipi kadın, kahramanla evliliğinden hamile kalıp doğum yapana kadar kahramanla bağlantılı olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğurma ve annelik yapma eyleminden sonra kahramanın ölümü gerçekleştiyse ideal eş tipi, ideal anne tipine dönüşür ve bu andan itibaren iletişimini çocuğuyla sağlamaya başlar. Destan dairesinde yeni bir destanın da ortaya çıktığı bu ana kadarki eylemler, ideal eş tipinin eylemleri olarak ele alınmalıdır. İdeal anne tipinin destandaki en temel eylemi doğurma ve annelik yapmadır.

Kırgız destanlarındaki “ideal anne tipi” kadınlar şunlardır; *Çıyırdu/Şakan*, *Akmama* (Manas Destanı), *Sanam* (Kozuke ve Bayan Destanı), *Kançayım* (Munluk ve Zarlık Destanı), *Şırdakbek'in Annesi* (Şırdakbek Destanı), *Kanışaa* (Boston Destanı), *Gülaypa* (Er Soltonoy Destanı), *Zulayka* (Kurmanbek Destanı), *Zulayka* (Kocacaş Destanı), *Zulayka* (Canış-Bayış Destanı), *Eşimkul Menen Zuura* (Zuura Destanı), *Külayım* (Er Töştük Destanı), *Kenceke* (Coodarbeşim Destanı), *Kanıkey* (Semetey Destanı), *Zuurabü* (Kız Saykal Destanı) ve *Kız Darıyka'nın Annesi* (Kız Darıyka Destanı).

3.5. Bahşı-Şifacı Tipi

Destanlarda olağanüstü bir şekilde ortaya çıkan ve kahramanın doğumunda, annesine yardım eden ve olağanüstü sağaltıcı özelliklere sahip karakterlerin

olağanüstü özelliğini vurgulamak için “bahşı”, sağaltıcı özelliklerini vurgulamak için ise “şifacı” adlandırması uygun görülmüştür.

Asıl eylemleri “kahramanın doğumuna yardım etme” olan bu tipteki kadınlar, anlatmada da sadece bu epizotta yer almaktadırlar. Bu tipte yer alan kadın karakterlerin çoğunlukla kutsal varlıklar oldukları tespit edilmiştir. Bu yönüyle, kahramanın olağanüstü doğumunu destekleyici birer tip olan bahşı/şifacı tipi kadınlar, kahramanın doğumundan sonra olağanüstü biçimde ortadan kaybolurlar.

Kadın karakterin bahşı/şifacı tipi olarak değerlendirilmesi için en temel koşul “E26. Ebelik Yapma” ve “E47. Kayıplara Karşıma” eylemlerini gerçekleştirmesidir. Burada belirtmek gerekir ki; destanlarda ebelik yapan her kadın karakter olumlu tipte yer almak zorunda değildir. Bahşı tipin ayırt edici özelliklerinden biri de yaptığı eylemleri hiçbir fayda beklemeden yapmasıdır.

Kırgız destanlarındaki “bahşı-şifacı tipi” kadın karakterlere; *Umay Ene* (Manas Destanı), *Şifacı Kadınlar* (Şırdakbek Destanı), *Bahşı-Bübü*, *Umay Ene* (Boston Destanı), *Yardımcı Kadınlar* (Er Soltonoy Destanı) örnek verilebilir.

3.6. Büyücü Tipi

Büyü yapma yeteneğiyle destanlara dâhil olan ve yaptığı büyü neticesinde, önce kahramana zarar vermeyi amaçlayan fakat daha sonra kahramanın safında yer alan karakterler bu baskın özelliklerinden dolayı “büyücü tipi” olarak adlandırılmıştır.

Asıl eylemi büyü yaparak bulunduğu konumu korumak olan bu tipteki kadınların, tip değiştiren karakterler olduğu görülmektedir. Daha çok masallarda karşımıza çıkan sihir ve büyü ile ilgili olağanüstülükler, Kırgız destanlarında da azımsanmayacak ölçüde yer almaktadır.

Destanlarda kadın ve erkek olarak karşılaşılabilecek büyücü tipi karakterler, destana olumsuz tipler kategorisinde başlasalar da bu karakterler sonradan olumlu tipe dönüşmektedirler. Büyü yapabilen olumsuz karakterlerin çoğunlukla kadın olması, kahramanın yardımcı büyücülerinin ise çoğunlukla erkek olması dikkat çekici bir durumdur. Bu durum, destanlarda adeta bir kural olarak yer alan “kahramanın bahadırlarının erkek olması” durumuyla ilişkili olduğunu düşündürmektedir.

Kırgız destanlarındaki büyücü tipi kadınların ayırt edici eylemlerini; “E4. Ailesine fayda sağlama”, “E6. Bahadıra yardım etme”, “E7. Bahadırı yolculuğa gönderme”, “E18. Büyü yapma ve/veya yaptırma”, “E19. Din değiştirme”, “E43. Kahramanı yolculuğa gönderme” ve “E50. Kılık değiştirme” eylemleri oluşturmaktadır. Bu eylemler, bir karakterin büyücü tipi olarak adlandırılması için zorunlu olan eylemlerdir. Ancak bu eylemler dikkatle incelendiğinde, büyücü tipin, olumsuz tipler kategorisinde neden ele alınmadığı sorusunu akla getirebilir. Eylem merkezli bir tip adlandırmasında, bu tipin kategorisinin hatalı olarak belirlendiği düşünülebilir. Fakat daha önce de belirttiğimiz gibi, bir tipin olumsuz sayılabilmesi için destandaki tüm eylemlerinin olumsuz olması ve anlatı sonunda da bu tipteki karakterlerin olumsuz birer karakter olarak anlatmadan çıkmaları gerekmektedir.

“Büyücü tipi” olumlu kadın karakterler şunlardır; *Aruuke*, *Dagar/Kubanger*, *Katıran*, *Atla* (Manas Destanı), *Munduk* (Munduk-Zarlık Destanı), *Capaş* (Boston Destanı) ve *Ayan* (Kız Saykal Destanı).

3.7. Cariye Tipi

Destanlarda yer alan pasif kadın karakterlerden bazıları, savaş sahnelerinde ortaya çıkar ve savaş ganimeti olarak bir

erkek karakter tarafından alınırlar. Bu karakterler, fikrine danışılmaksızın kahramanın bahadırına veya başka bir karaktere savaş ganimeti olarak verildiği için “cariye tipi” olarak adlandırılmıştır. Bu karakteri, âşık tipi kadın karakterlerden ayıran en önemli özelliği, destanda pasif bir şekilde ve genellikle bir savaş ganimeti olarak yer almasıdır.

Anlatmadaki eylemlerinden çok eylemsizlikleriyle dikkat çeken ve daha çok fon karakterler olarak destanda yer alan cariye tipi kadınlar, kahramana olumsuz bir etkileri olmadığından ve anlatmayı kahramanın yanında bitirdiğinden olumlu tip kategorisinde değerlendirilmiştir.

Kırgız destanlarındaki cariye tipi kadınların destanlarda gerçekleştirdikleri ayırt edici eylemler; “E3. Ailede söz sahibi olmama” ve “E31. Fikrine başvurulmadan evlendirilme” eylemleridir. Söz konusu iki eylem gerçekleşmeden bir karakterin cariye tipi olarak adlandırılması mümkün değildir. “E31. Fikrine başvurulmadan evlendirilme” eylemi aynı zamanda kırk kız tipinin de zorunlu eylemleri arasındadır. Fakat kırk kız tipine ait diğer zorunlu eylemler, bu iki tip kategorisinin birbirinden ayrılmasını gerekli kılmaktadır.

“Cariye tipi” olarak değerlendirilebilecek kadın karakterler; *Külayım* (Manas Destanı), *Mıskal* (Şırdakbek Destanı), *Anarkan* (Er Soltonoy Destanı), *Sancıval* (Seyitbek Destanı), *Aşayran* (Kocacaş Destanı) ve *Köçörbay'ın Karısı* (Eşimkul Menen Zuura Destanı), *Tülkü'nün Karısı*, *Ebireşim* (Canlı Mırza Destanı) şeklinde sıralanabilir.

3.8. Kurtarıcı Tipi

Kahraman, destandaki kahramanlık serüveninde pek çok engelle karşılaşmaktadır. Bu engelleri başta olağanüstü fiziksel gücüyle aşan kahraman, bazen olağanüstü silahıyla ve atının yardımıyla, bazen de destandaki başka bir karakterin yardımıyla düştüğü zor durumdan kurtulur. Destanlarda, düşmanla savaşan kahramanın esir düştüğü anlarda, bahadurlarının dışında bazı kadın karakterlerin yardımıyla esaretten kurtulmaları da mümkündür. Bu karakterler, kahramanı kurtarma eyleminde buldukları için “kurtarıcı tipi” olarak adlandırılmıştır.

Genellikle insan olan kurtarıcı tipi kadınlar, destanlarda olağanüstü varlık olarak da karşımıza çıkabilmektedir. Bu anlamda korkusuzluk, fiziksel güç ve büyü yapma gibi olağanüstü becerilere sahip olmasıyla destan anlatıcısı tarafından övülen kurtarıcı tipi kadınlar, anlatmanın seyrini değiştirme özelliğine sahip nadir tiplerdendir.

Kırgız destanlarındaki kurtarıcı tipi kadınların ayırt edici eylemleri; “E10. Bey kızına yardım etme”, “E25. Düşmanla mücadele etme”, “E37. Kahramana yardım etme” ve “E74. Zor durumdakilere yardım etme” şeklindedir. Kurtarıcı tipe ait ayırt edici eylemler, diğer pek çok olumlu tipin zorunlu eylemleriyle ortak. Ancak kurtarıcı tipi kadınların, kahramana ve bey kızına yardım etme eylemleriyle, düşmanla mücadele etme eylemine aynı anda sahip olmaları beklenir. Kahramana yardım etme eyleminin de kendi içinde pek çok alt eylemi barındırdığı göz önüne alındığında, kahramanın düşmanla savaşında ona yardım eden kurtarıcı tipin bu eylemiyle kahramanı tutsaklıktan ve ölümden kurtardığı görülmektedir.

Kahramanı erkek olan destanlarda “kurtarıcı tipi” olarak ele alınabilecek kadın karakterler şunlardır; *Kayberen* (Munluk ve Zarlık Destanı), *Turan'ın Annesi* (Er Soltonoy Destanı), *Tumarkan* (Seyitbek Destanı), *Bıytı Cariye* (Er Töşük Destanı).

3.9. Masum Düşman Tipi

Kahramanın karşısında yer alan ve karşıt gücü temsil eden karakterlerin eşleri ya da kız çocuklarının kahramana yardım etmesiyle ortaya çıkan bir tip kategorisidir. Anlatma mantığı içinde doğal olarak düşmanca tavır içinde olmaları beklenen bu karakterlerin, kahramana ya da onun yanında yer alan bahadırlarına herhangi bir düşmanca eylemde bulunmadıkları, aksine kendi halkına veya kocasına karşı durdukları görülmektedir. Bu sebeple, anlatmada düşman tipiyle zorunlu bağı bulunduğu halde kahramana karşı tarafsız veya olumlu eylemde bulunan bu karakterler “masum düşman tipi” olarak adlandırılmıştır.

Masum düşman tipinin eylemlerinin pek çoğu ideal anne tipinin eylemleriyle ortaktır. Masum düşman tipi kadınlar da tıpkı ideal anne gibi çocuklarını korumak için eşlerinin karşısında durabilmektedirler. Kendilerine ve ailelerine fayda sağlamak, bu tiplerin eylemlerinin hareket noktasını oluşturmaktadır. Bu sebeple, kahramanla mücadeleye giren düşman tipi erkek karakterler, eşleri tarafından sık sık uyarılırlar. “E4. Ailesine fayda sağlama”, “E20. Doğurma ve annelik yapma” ve “E37. Kahramana yardım etme” eylemleri masum düşman tipi kadınların destanlardaki temel eylemleridir.

Kahramanı erkek olan Kırgız destanlarında “masum düşman tipi” olarak şu kadın karakterler karşımıza çıkmaktadır; *Karabörk'ün Annesi*, *Sanamkul*, *Teytey/Kayınsuu*, *Ekser*, *Begayım*, *Subay*, *Ayganış* (Manas Destanı), *Şeker* (Kozuke ve Bayan Destanı) ve *Kökdö'nün Karısı* (Er Töştük Destanı).

3.10. Kırk Kız Tipi

Destanlardaki bazı karakterler, kahramanın veya bahadırının müstakbel eşinin yanında yer almaktadır ve onlara yardımda bulunmaktadır. Bu karakterler genellikle yedi, dokuz, on beş, otuz ve kırk gibi formel sayılarla kadınlar grubu

olarak destanlarda yer almaktadır. Bu tipteki kadınlar grubunun her bir formel sayı için bir tip kategorisi oluşturmanın yerine, bu özelliklere sahip karakterler gelenekte en fazla kullanılan formel sayılardan olan kırk ile ifade edilmiş ve “kırk kız tipi” olarak adlandırılmıştır.

Kırgız destanlarında; “E10. Bey kızına yardım etme”, “E11. Bir bahadıyla evlenme”, “E31. Fikrine başvurulmadan evlendirilme” ve “E55. Misafir ağırlama” kırk kız tipinin ayırt edici eylemlerini oluşturmaktadır. Bu eylemlerden “E31. Fikrine başvurulmadan evlendirilme” ise daha önce belirttiğimiz gibi, cariyeye tipin de zorunlu eylemlerinden biridir. Her iki tipte de benzer zorunlu eylemlerin bulunması; bu iki tipteki kadınların anlatmada pasif konumda olmalarından kaynaklanmaktadır.

Kahramanı erkek olan Kırgız destanlarında yer alan “kırk kız tipi” kadın karakterler şunlardır; *Yardımcı Yedi Kız* (Manas Destanı), *Kırk Kız* (Boston Destanı), *Kırk Kız* (Mendirman Destanı), *On Beş Kız* (Er Soltonoy Destanı), *Otuz Kız* (Kurmanbek Destanı), *Kırk Kız* (Kocacaş Destanı) ve *Kırk Kız* (Coodarbeşim Destanı).

3.11. Yenge Tipi

Kahramanın eş seçimini ve evlenmesini içeren epizotlarda ortaya çıkan, kahraman ile müstakbel eşi arasında arabuluculuk yapan ve evlilik sahnelerinde aktif bir şekilde yer alan karakterlerdir. Türk kültüründe, aynı işleve sahip kişilere “yenge” adlandırması uygun görüldüğünden bu karakterler “yenge tipi” olarak adlandırılmıştır.

Yenge tipi kadınların destanlardaki en temel eylemi, kahramanın müstakbel eşine yardım etmek ve onunla kahramanın arasında arabuluculuk yapmaktır. Bu eylemleri, onu kırk kız tipinden temel olarak ayırmaktadır. Yenge tipi kadınların aynı zamanda kırk kız tipinden biri oldu-

ğu da görülmekle birlikte, gerçekleştirdiği arabuluculuk eylemi sayesinde anlatmada önemli bir işlevi yerine getirmektedirler. Bu sebeptendir ki kırk kız tipi kadınların adları anılmazken yenge tipi kadınların adları destanlarda özellikle belirtilmektedir. “E5. Arabuluculuk (çöpçatanlık)”, “E10. Bey kızına yardım etme” ve “E37. Kahramana yardım etme” yenge tipi kadınların destanlarda gerçekleştirdiği temel eylemlerdir.

Kahramanı erkek olan Kırgız destanlarında “yenge tipi” kadın karakterler şu şekilde sıralanmaktadır; *Anar* (Kozuke ve Bayan Destanı), *Batıyma* (Kurmanbek Destanı), *Şabır* (Kocacaş Destanı), *Aruuke'nin Yengesi* (Eşimkul Menen Zuura Destanı), ve *Akperi* (Coodarbeşim Destanı).

3.12. Sütanne Tipi

Destanlarda, kahramana veya kahramanın bahadırına sütannelik yapan ve aslında akrabalık kurumunu da temsil eden bu karakterler “sütanne tipi” olarak adlandırılmıştır.

Kendi çocuğu dışındaki herhangi bir çocuğu emziren her karakter sütanne tipi olarak değerlendirilmez. Örneğin *Sagımbay Orozbak Uulu Varyantı'nda* Manas'ın en yakın bahadırlarından biri olan Almambet, ilerlemiş yaşına rağmen Manas'ın annesi Çıyırıldı'dan süt emer (Koenaliyev vd. 2017). Bu sahnede gerçekleşen süt emzirmenin işlevi; kahraman Manas ile Almambet'i yakınlaştırmak ve “sütkardeşi” olmalarını sağlamaktır. Farklı pek çok tip için de belirttiğimiz gibi bir tipin adlandırılmasında, destanın şahıslar kadrosundaki karakterlerin başkın eylemleri ayırıcı rol oynamaktadır. Bu sebeple Çıyırıldı'nın, sütannelik yapmış olması onu sütanne tipi yapmaya yetmez. Sütanne tipinin ayırt edici eylemleri; “E6. Bahadıra yardım etme”, “E37. Kahramana yardım etme” ve “E66. Sütannelik yapma” şeklindedir.

Kahramanı erkek olan Kırgız destanlarında, “sütanne tipi” olarak tespit edilen kadın karakterler sadece *Kanışbek, İzat'tır* (Manas Destanı).

3.13. Düşman Tipi

Kahramanı öldürmek ve kendi hâkimiyet alanını kurmak/korumak amacıyla hareket eden bazı karakterler destanlarda yer almaktadır. En belirgin özellikleri, kahramanın ideallerini engelleyen eylemler yapma olan bu karakterleri “düşman tipi” olarak adlandırmak uygun görülmüştür. Burada, destanlarda düşman tipin temsilcisi konumunda olan karakterlerin bazılarının cadılar olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Bu karakterlerin “cadı tipi” olarak adlandırılmamasının nedeni, yapılan tip adlandırmalarının karakterlerin ontolojik durumundan ziyade sergiledikleri eylemlerin merkeze alınmış olmasındandır.

Türk sözlü anlatmalarındaki olumsuz karakterler üzerine yaptığı çalışmasında Mustafa Duman, düşman tipin en temel özelliğinin “kendi hâkimiyet alanını korumak” olduğunu belirtmektedir. Bu anlamda, kendi halkına alan açmak isteyen kahramanın sefere çıktığında karşısına çıkan en belirgin karakter düşmandır. Metni, anlatıcı bakış açısıyla incelediğimizde; kahraman merkezdedir ve eylemleriyle olumlu bir çizgi çizmektedir. Onun serüveninde karşısına engel olarak çıkan karakterler ise olumsuzdur. Bu anlamda düşman tipin, milli bütünlüğü sağlamaya çalışan kahramanın ideallerinin zıddı bir ideale sahip olduğu söylenebilir. Fakat kahramanla birebir savaşa giren ve onu öldürmeyi amaçlayan düşman tipi, M. Duman'ın tespitine göre kahramanla nihai mücadelesinden ölmeden ayrılması durumunda -çoğunlukla- kahramanla dost olur ve olumlu bir karaktere dönüşür (2019: 100).

Ayrıca, Türk destanlarında karşımıza çıkan düşman tipi karakterlerin çoğun-

lukla soylu oldukları görülmektedir. Bunun en önemli sebebi, kahramanın ancak kendisine denk kişileri yenerek kahramanlık derecesini arttırabileceği olmasıdır. Kara Düzgün'e göre kahramanın alelade karakterlerle savaşıması anlatma mantığıyla bağdaşmamaktadır (2016: 334-342). Kırgız destanlarında düşman tipi kadınlara, sadece kahramanı erkek olan destanlarda rastlamamız dikkat çekicidir. Kahramanı kadın olan destanlarda, kadın kahramanın düşmanlarının erkek karakterlerden seçilmiş olması tesadüfi bir tercih olmamalıdır. Çünkü kadın kahramanın macerasında düşman tiplerin kadından seçilmesi, anlatmada birtakım entrikaların ortaya çıkmasına sebebiyet verecektir. Bu durum, destan türü için pek uygun olmayan entrika unsurlarının doğmaması için destanın yaratımında karakter seçiminin de özenle yapıldığının göstergesidir.

“E17. Bulunduğu bölgeyi korumak” ve “E46. Kahramanla mücadele ve düşmanlık” düşman tipinin ayırt edici eylemleridir. Bir tipin düşman olarak adlandırılması için destanda bu iki ana eylemi gerçekleştirmesi zorunludur veya yeterlidir. Diğer eylemler ise sadece bir karakterin düşman olarak nitelendirilmesini pekiştirmektedir.

Kahramanı erkek olan Kırgız destanlarında “düşman tipinde” yer alabilecek kadın karakterler arasında; *Celmaguz*, *Orongu*, *Saykal*, *Kaşayba* (Manas Destanı), *Mestan* (Munluk ve Zarlık Destanı), *Yedi Başlı Kocakarı* (Boston Destanı), *Celmaguz* (Er Töştük Destanı) ve *Celmaguz* (Coodarbeşim Destanı) bulunmaktadır.

3.14. Hain Tipi

Önce olumlu (kahramanın yanında yer alan) özelliklere sahip olan bazı karakterler sonradan kişisel çıkarları veya farklı sebeplerden dolayı destanda kahramana ihanet etmektedir. Bu karakterler,

kahramana ait önemli bir bilgiyi kahramanın karşısında yer alan başka bir karaktere ulaştırarak, kahramanı zor duruma düşürmektedirler. En belirgin eylemleri “ihanet etmek” olduğu için, bu karakterler “hain tipi” olarak adlandırılmıştır.

Kahramanı erkek olan Kırgız destanlarında hain tipi olarak belirlenen karakterler, kahramanın eşi konumundadır. Bu yönüyle anlatmaya olumlu karakterler olarak başlayıp yaptıkları eylemler neticesinde olumsuz karaktere dönüşmektedirler. Anlatma mantığı içinde ideal eş konumunda olmaları beklenen kahramanın bu şekildeki eşi, anlatmanın hemen başından itibaren sadakatsiz ve şımarık bir tip olarak tanıtılmakta ve böylelikle dinleyici bu karakterlerin olumsuz eylemlerine hazırlanmaktadır. Bu sebeple destanın başında soylarının bilinmediği, güzellikleriyle başkalarının dikkatini çektikleri ve kendilerinin de bu durumun farkında oldukları belirtilmektedir.

“Hain tipine” girebilecek kadın karakterler; *Şırdakbek'in Karısı* (Şırdakbek Destanı) ve *Aykamış'tır* (Mendirman Destanı). Ayrıca, başkahramanı kadın olan Kırgız destanlarında hain tipi olarak kabul edebileceğimiz tek kadın karakter *Erke Yenge'dir* (Canlı Mırza Destanı).

3.15. Kötü Eş Tipi

Destanlarda ideal bir tip olarak sunulan ve çalışmamızda ideal eş tipi olarak adlandırılan karakterlerin tam zıddı eylemlerde bulunan bazı kadınlar da bulunmaktadır. Bu tipteki kadınlar, destanlarda onları tasvir ederken kullanılan epitetlerin de etkisiyle “kötü eş tipi” olarak adlandırılmıştır.

İdeal eşlerin tasviri yapılırken genellikle soylu bir aileden geldikleri, güzel, akıllı ve sadık oldukları önemle vurgulanırken, kötü eş tipi kadınların bu sıfatlardan pek çoğuna sahip olmadıkları görülmektedir. Özellikle soyları hakkında bilgi verilmeyen ya da düşmanın kızı oldukları

vurgulanan bu kadınlar, anlatma mantığı içinde ileride birer olumsuz karaktere dönüşeceklerinin ipuçlarını vermektedirler.

Eylem alanlarına bakıldığında, kötü eş tipi kadınların da tıpkı ideal eş tipi kadınlara benzer eylemlere sahip oldukları görülecektir. Bununla birlikte kötü eş tipi kadınların, ideal eşten farklı olarak anlatmada tip değiştirdikleri tespit edilmiştir. Bu yönüyle, aynı hain tipinde olduğu gibi olumludan olumsuzu doğru bir değişim söz konusudur.

“Kötü eş tipi” kadın karakterler şunlardır; *Bakdöölöt*, *Karabörk*, *Akılay*, *Buudaybek* (Manas Destanı), *60 Kadın* (Munduk-Zarlık Destanı) ve *Er Eşim'in Üçüncü Karısı* (Er Eşim Destanı).

3.16. Haris Tipi

Yaptıkları eylemlerle anlatma üzerinde olumlu ya da olumsuz herhangi bir etkisi olmayan, fakat anlatmada olumsuz sıfatlarla anılan kadınlardan bir kısmı “haris tipi” olarak adlandırılmıştır. Destanlarda pasif konumda olan ve fon karakterlerden oluşan bu kadınların en ayırt edici özellikleri bireysel çıkarlarının peşinde olmaları ve açgözlü olmalarıdır.

“Haris tipi” kadın karakterler arasında; *Sulayka* (Manas Destanı) ve *Dul Kadınlar* (Boston Destanı) yer almaktadır.

3.17. Hilekâr Tipi

Destanlardaki en belirgin eylemi kendi çıkarları için hileye başvurmak olan hilekâr tipi kadınlar, bu eylemleriyle kahramanı olumsuz yönde etkilemektedirler. Bu tipteki kadın karakterlerin tasvirinde zekâ, fiziksel güce eş değer hatta fiziksel güçten daha etkin bir özellik olarak ön plana çıkmaktadır. Hilekâr tipin olağanüstü güçlere sahip olduğu görülmektedir. Kahramanı yanlış yönlendirmek, kahramana ve ailesine zarar vermek bu tipin en temel olumsuz eylemleridir.

Bu tipteki kadınlar, eylemlerini belirli bir güce ya da ödüle kavuşmak için

gerçekleştirmektedir. Kahramanın konumunu kıskanan ve bu uğurda hırslarıyla hareket eden hilekâr tip, zekâsını kullanarak kahramanı zorlu bir yolculuğa göndermektedir (bkz. Duman 2018).

Hilekâr tipi kadınlar, destanda gerçekleştirdikleri eylemler ile hain ve düşman tipiyle benzer özelliklere sahiptir. Hilekâr tipini diğer olumsuz tiplerden ayrılan en belirgin eylemleri, “E12. Bireysel çıkarlar için birilerine zarar verme” ve “E67. Yalan söyleme/asılsız savlar ortaya atma”dır.

“Hilekâr tipi” kadın karakterler arasında, *Karaçaç* (Boston Destanı) ve *Kocakarı* (Mendirman Destanı) yer almaktadır.

3.18. Boşboğaz Tipi

Bu tipin destanlardaki en belirgin eylemi, kahramana bilmediği bir haberi vermesi veya bir sırrı açıklamasıdır. Kahramanın macerasında en önemli eşiklerden biri olan “yolculuğa çıkma epizodu”, genellikle boşboğaz tipin eylemleriyle başlar. Bu anlamda destanda önemli bir konumda olan ve genellikle kahramanlık destanlarında yer alan boşboğaz tipi, verdiği haberlerle kahramanın çok zorlu bir yolculuğa çıkmasına sebep olur.

Bu tipteki kadınlar, genellikle kocakarı olarak tasvir edilmekte ve bir erkek çocuk sahibi oldukları belirtilmektedir. Kahramanın olağanüstü bir şekilde çok çabuk büyümesi, çocukluktan ergenliğe geçiş sürecinde kendi akrabalarından daha güçlü olması gibi bazı olaylar üzerinden tasvir edilmektedir. Kendi akrabalarıyla güreşen ve hepsini yenen kahraman, bu güreşleri sırasında -yanlışlıkla da olsa- kocakarının çocuğuna zarar verir ya da onu öldürür. Canı yanan kocakarı, kahramana beddua eder ve ona kendisinden gizlenmiş sırrı söyler. Kahramanla birebir fiziksel mücadeleye giremeyen boşboğaz tip, kahramanı dönülmez bir yolculuğa göndererek cezalandırmak ister. Bu ey-

lemlerinden dolayı boşboğaz tipi kadınlar olumsuz tipler kategorisinde değerlendirilmiştir. Boşboğaz tipin temel eylemleri; “E39. Kahramandan gizlenen sırrı ona söyleme” ve “E43. Kahramanı yolculuğa gönderme” eylemleridir.

Kırgız destanlarındaki “boşboğaz tipi” kadın karakterler şunlardır; *Baktıcan* (Kozuke ve Bayan Destanı), *Kocakarı*, *Sihirbaz Kocakarı* (Er Töştük Destanı), *Yaşlı Kadın* (Kız Saykal Destanı) ve *Yaşlı Kadın* (Kız Darıyka Destanı).

3.19. Zalim Ebeveyn Tipi

Zalim ebeveyn tipinin destanlardaki belirgin eylemi çocuğunun evliliğini bozmak ve onu olumsuz eylemler yapmaya zorlamaktır. Mustafa Duman, Türk sözlü anlatmalarındaki zalim ebeveyn tipini tanımlarken; zalim ebeveynin destanlardaki en bariz özelliğini “kızının, sevdiği kişiyle evlenmesine mâni olmak ve başka biriyle evlenmesini istemek” olduğunu ve ayrıca bu tipin, Canıl Mırza destanı dışındaki temsilcilerinin tamamında kahramanın sevgilisinin ailesi olduğunu belirtmektedir (2019: 183).

Çalışmamızda bu tipe Canıl Mırza destanı dışındaki herhangi başka bir kadın karaktere rastlamamış olmamız, tipi tasvir ederken genelleme yapmayı engellemektedir. Bu sebeple, zalim ebeveynin destandaki eylemleri; “E12. Bireysel çıkarlar için birine zarar verme”, “E58. Oğlunu kötülük yapmaya zorlama ve “E59. Oğlunun evliliğini bozma” ayırıcı özellikleriyle ana eylem listesinde yer almıştır.

“Zalim ebeveyn tipi” kadın karakterlerin Kırgız destanlarında yer alan tek örneği *Tülkü'nün Annesi*'dir (Canıl Mırza Destanı).

Sonuç

Karakter merkezli yapısal bir inceleme sonucunda ulaştığımız Kırgız destanlarındaki olumlu ve olumsuz kadın tiplerin, destanlarda sergiledikleri eylemler yukarıda verilen listede tasnif edilmiş-

tir. Destanlardaki her bir kadın karakterin eylemini kapsama iddiasında olan Kırgız destanlarındaki kadın karakterlerin 74 maddelik eylemler listesi, karakter tipolojisi üzerine araştırma yapmayı mümkün kılmıştır. Bu noktada belirtmek gerekir ki, Kırgız destanlarındaki 126 kadın karakterin ortak eylemler kümesi, bu karakterlerin benzer/tipik yönlerini göstermektedir. Farklı türdeki anlatmalarda da takip edilebilecek özellikteki benzer eylemler, karakterlerin tipik yönlerini ortaya koymayı, böylece farklı anlatmalardaki karakterlerin temsilcisi olduğu tipi belirlemeyi sağlamaktadır.

Kadın karakterlerin her biri destanların farklı epizotlarında farklı görevleri/eylemleri yerine getirmektedir. Araştırmamızın kapsamına dâhil edilen destanlardaki tüm kadın karakterler göz önüne alındığında bu kadın karakterlerin %71'i başkahramanı erkek olan destanlardaki olumlu niteliklere sahip kadınlardan oluşmaktadır. Homojen olmayan bu dağılım; on iki tip kategorisinden oluşan başkahramanı erkek olan destanlardaki olumlu kadın tiplerin, başkahramanı kadın olan destanlardaki olumlu tip kategorilerini de kapsamasını anlaşılır kılmaktadır.

Başkahramanı kadın olan destanlarda yer alması beklenen bazı tiplerin, incelemeye dâhil edilen destanlarda yer almaması, bu destanların konuları ve olay örgüleriyle bağlantılı olduğunu göstermektedir. Örneğin, alp tipi kadın başkahramanın yanında kırk kız tipinin yer almaması için bir sebep yoktur. Aynı şekilde, alp tipi kadın başkahramanın evliliği epizotlarında yenge tipi kadın karakterlerin yer alması beklenirken destanlarda bu karakterlere yer verilmemiştir. Konuyla ilgili olarak örnekler çoğaltılabilir. Üzerinde durulması gereken husus, başkahramanı kadın olan destanlarda, destanın odak noktasının kadın başkahramanda

tutulmaya çalışılmasıdır. Bu sebeple, başkahramanı kadın olan destanlardaki kadın tiplerin çeşitliliği, erkek başkahramanlı destanlara oranla az olduğu söylenebilir.

Genellikle başkahramanı erkek olan destanlarda, başkahramanın serüveninde onun ideallerinin tam karşısında yer alan ve onu engellemeye çalışan, böylece destanlardaki karşıt gücü temsil eden en baskın kadın tipler “düşman”, “kötü eş” ve “boşboğaz” tipi kadınlardır. Destana doğrudan etki eden aktif konumdaki bu olumsuz tiplerin her biri, destanlarda farklı epizotlarda karşımıza çıkmaktadır. Bu tiplerin %86’lık bir orana tekabül ettiği göz önünde bulundurulduğunda, destanlarda olumsuz tipler kategorisinde yer alan kadın karakterlerin büyük bir çoğunluğunun destanın olay örgüsüne doğrudan etki ettikleri sonucuna ulaşılabilmektedir.

Destanların konusu ve olay örgüsünde başkahramanın cinsiyetine göre şahıslar kadrosu değişebilmektedir. Başkahramanı erkek olan destanlarda, kahramanın savaştığı düşman tipi karakterlerin kadın olabildiği, ancak kahramanı kadın olan destanlarda düşman kadın tipine rastlanmadığı görülmektedir. Ayrıca, alp tipi kadın başkahramanın serüveninde, haris tipi bir kadın karakterle mücadelelerine yer verilebilirdi. Benzer bir şekilde, alp tipi kadın başkahramanın diğer kadın karakterlerden önde olduğunu vurgulamak için düşman tipi kadın karakterlere destanda yer verilmesi beklenirken destanlarda bu tipte kadın karakterlere rastlanılmamıştır.

Kırgız destanlarında yer alan olumsuz kadın tiplerden hain tipi ve boşboğaz tipi kadınların başkahramanı erkek olan ve başkahramanı kadın olan destanlardaki ortak tipler olması dikkat çekici bir durumdur. Bununla birlikte, kötü eş tipi kadın karakterlere bir tek başkahramanı

erkek olan destanlarda yer verilmiştir. Kötü eş tipinin tanımı ve destanlarda sergiledikleri eylemler dikkate alındığında, kahramanın karısı konumunda olan bu karakterler, başkahramanı kadın olan destanlarda herhangi bir işleve sahip olmadığından yer almamaktadır.

Destanlarda fiziksel güçleri erkek kahramanlarla kıyaslanan ve erkek kahraman ile denk tutulan kadın kahramanlar, erkek kahramanlardan farklı olarak akıl güçleriyle daha fazla ön plana çıkmaktadırlar. Bu özelliklere sahip bir karakterin, hilekâr tipi kadın karakterle karşılaşmasının destanda herhangi bir işlevi bulunmamaktadır. Çünkü bir karakterin hilekâr tipi olabilmesi için kahramanı kandırması beklenir. Başkahramanı kadın olan destanlarda kadın başkahramanın destanın odağında yer almasını sağlama çabası, kadın başkahramanlı destanlarda olumsuz tiplerin daha az olmasını anlaşılır kılmaktadır.

NOTLAR

1. Pınar Fedakâr, başkahramanı kadın olan destanları yapısal bir bakış açısıyla ele aldığı “Türk Boylarının Destanlarında Kadın Başkahramanlar” adlı kitabında başkahramanın cinsiyeti konusuna yer vermiş; kahraman, başkahraman ve kadın başkahraman terimleri hakkında değerlendirmeler yapmıştır.
2. Kadın tiplerle ilgili tasniflerin yapıldığı makale ve bildiriler için bkz. N. Yıldız. “Oğuz Destanı’na, Manas Destanı’na ve Dede Korkut Hikâyelerine Yansıyan Kahraman Kültür Tipindeki Ortaklıklar”. *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*. Ankara: AKMY, 1995, ss. 283-296; A. Torun. “Dede Korkut Destanlarında Kadın Hakkındaki Telakkiler ve Bunun Eski Türk Kültüründen Taşındığı İzler”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Sayı: 3, 1999, ss. 139-153; H. İ. Şahin. “Türkmenistan Sahası Köroğlu Anlatmalarında Kadın Tipler”. *Prof. Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu Bildirileri*. Adana: Ç.Ü. Yayınları, 2012, ss. 563-572; A. Saçkesen. “Er Tabıldı Destanında Kadın Tipler”. *Turkish Studies*. Sayı: 2/3, 2007, ss. 489-495; R. Gafarova. “Dede Korkut ve Kırım Tatar Destanlarında Ortak Kadın Tipleri”. *III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi "Dede Korkut ve Türk*

- Dünyası" Bildiriler Kitabı*. İzmir: Ege Üniversitesi Matbaası, 2016, ss. 639-648; Ü. Eliuz. "Dede Korkut Hikâyelerinde Tipler". *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni Bildirileri*. Ankara: AKM Yayınları, 1999, ss. 139-156; M. Ekici. "Anadolu Sahası Köroğlu Anlatmalarında Kadın Tipler". *Millî Folklor Dergisi*. Sayı: 44, 1999, ss. 10-17; M. Ekici. "Dede Korkut Kitabı'nda Kadın Tipleri". *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni Bildirileri*. Ankara: AKM Yayınları, 1999, ss. 123-138; M. E. Bars. "Türk Kahramanlık Destanlarında Kadın Tipleri". *International Journal of Languages' Education and Teaching*. Sayı: 3, 2014, ss. 122-140; M. E. Bars. "Ak Kağan Destanında Kadın Tipi". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. Sayı: 3/3, 2014, ss. 94-111; Ç. Akyüz. "Manas Destanı'nda Alp Kadın Tipi". *Mukad-dime*. Sayı: 1, 2010, ss. 169-180.
3. İnceleme kapsamındaki destanlar: "Boston", "Canıl Mirza", "Canış Bayış", "Coodarbeşim", "Er Eşim", "Er Soltonoy", "Er Töştük", "Eşimkul menen Zuura", "Kız Daryyka", "Kız Saykal", "Kococaş", "Kozuke Bayan", "Kurmanbek", "Manas", "Mendirman", "Munduk-Zarlık", "Semetey", "Seyitbek", "Seytek", "Şırdakbek". Bu destanların künyeleri kaynakçada belirtilmiştir.
4. Alp tipi ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. M. F. Köprülü. "Alp". *İslam Ansiklopedisi*. C. 1. Eskişehir: Millî Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, 1997, ss. 380-382; M. Kaplan. "Dede Korkut Kitabı'nda Kadın". *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar-I*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2002, ss. 41-54; M. Kaplan. *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 3: Tip Tahlilleri*. İstanbul: Dergâh Yay. 2012; M. Kaplan. *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar-I*. İstanbul: Dergâh Yay. 2016; Ö. Çobanoğlu. *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*. Ankara: Akçağ Yay. 2015, ss. 101-106.
- KAYNAKÇA**
- Akmataliyev, Abdıldacan-Caynekova, Aynek. *Kırgız Destanları 4: Mendirman*. Ankara: TDK Yayınları, 2009.
- Akmataliyev, Abdıldacan; Kıdırmambetova, Aynura. *Kırgız Destanları 7: Boston*. Ankara: TDK Yayınları, 2009.
- Akmataliyev, Abdıldacan; Kırbaşev, Keneş. *Kırgız Destanları 3: Kococaş Destanı*. Ankara: TDK Yayınları, 2007.
- Akmataliyev, Abdıldacan; Musakov, Murat. *Kırgız Destanları 13: Canış Bayış*. Ankara: TDK Yayınları, 2013.
- Akmataliyev, Abdıldacan; Kıdırmambetova, Aynura; Zakirov, S. *Kırgız Destanları 9: Er Soltonoy*. Ankara: TDK Yayınları, 2010.
- Akmataliyev, Abdıldacan; Musakov, Murat; Orozova, Gülbara. *Kırgız Destanları 2*. Ankara: TDK Yayınları, 2007.
- Aksoy, Hüseyin. *Kırgız Destanlarında Kadın Tipler*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2019.
- Alimova, Cıldız. *Kırgız Destanları 14: Coodarbeşim Destanı*. Ankara: TDK Yayınları, 2017.
- Caynakova, Aynek. *Cañıl Mirza (Abdibalık Çorabayev Varyantı)*. Ankara: TDK Yayınları, 2004.
- Cicioğlu, M. Nurullah. *Kırgız Halk Destanı "Kız Saykal" (İnceleme, Metin)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bişkek, 2010.
- Çelebi, Fatma. *Kırgız Destanları 5: Eşimkul Menen Zuura*. Ankara: TDK Yayınları, 2007.
- Duman, Mustafa. "Türk Halk Anlatmalarındaki Karakterlerin Cinsiyetleri ve Olumsuz Kadın Karakterler Hakkında Tespitler". *9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*. Ordu, 2018, ss. 153-167.
- _____. *Türk Halk Anlatmalarında Olumsuz Tipler -Mit, Destan, Halk Hikâyesi-*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 2019.
- Fedakâr, Pınar. *Türk Boylarının Destanlarında Kadın Başkahramanlar*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 2016.
- Kaplan, Mehmet. *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 3: Tip Tahlilleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.
- Kara Düzgün, Ülkü. *Türk Destan Kahramanı ve Başkurt Destanlarının Tipolojisi*. Konya: Kömen Yayınevi, 2014.
- _____. "Türk Destanlarında Düşman Olgusu". *21. Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*. Üsküp/Makedonya, 2016, ss. 334-342.
- Koernaliyev, Turusbek vd. *Manas: Soghimboi Ūrozbek Ūghli Varianti Būiicha=Manas Destanı: Sagımbay Orozbak Uulu Varyantı*. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, 2017.
- Mukasov, Murat. *Kırgız Destanları 11: Kurmanbek*. Ankara: TDK Yayınları, 2013a.
- _____. *Kırgız Destanları 12: Seyitbek*. Ankara: TDK Yayınları, 2013b.
- Orozova, Gülbara; Akmataliyev, Abdıldacan. *Kırgız Destanları 8: Kız Daryyka*. Ankara: TDK Yayınları, 2010.
- Temur, Nezir. *Manas Destanı'ndaki Tipler Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Kurgan Edebiyat, 2012.
- Yeşildal, Ünsal Yılmaz. *Er Töştük Destanı (İnceleme-Metin)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015.